

NIKÂH VE TALÂK'TA ŞAHİTLİK

Said Ali **Kudaynetov**
Ankara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Doktora öğrencisi

Özet

Bu makalede Nikâh ve Talâk'ta şahitlik meseleleri ele alınmıştır. Bu konu iki âyet üzerinden ele alınarak incelenmiştir. İlk önce Nikâh'ta şahitlik konusu üzerinde durulmuş, farklı mezhep imamlarının görüşlerine yer verilmek suretiyle şahitlik şartları konusunda kısa bilgiler verilmiştir. Ayrıca kadınların şahitliği konusuna da değinilmiştir. Nikâh'ta şahitliğin dışında Talâk'ta şahitlik konusu da ele alınmıştır. Sonuç olarak Nikâh'taki şahitliğin Talâk şahitliğinden farklı olarak vucûbiyet ifade ettiği, Talâk'taki şahitliğin ise mendubiyet ifade ettiği belirtilmiştir. **Anahtar Kelimeler:** Şahitlik, Nikâh, Talâk, Kadın

THE ISSUE ABOUT A TESTIMONY ON MARRIAGE AND DIVORCE

Abstract

The issue about a testimony on Marriage and Divorce are brought into attention. This issue was examined through two Ayats. Firstly, it was focused on the Marriage testimony, and the short information about the conditions of testimony was given due to the views of the Imams from the different Islamic doctrines. Moreover it was touched about the witnessing of the women. The issue about a Divorce Testimony was also elaborated. As a result, it was underlined that the Marriage Testimony comparing with Testimony during the Divorce is obligation procedure (wadjib), and the witnessing of the Divorce is a desirable action (mandub).

Key words: Testimony, Marriage, Divorce, Women

Giriş

Kur'ân-ı Kerîm Cenâb-ı Allah'ın insanlara gönderilen bir evrensel Kitâb olarak, insan hayatının tüm yönlerini kapsamaktadır. İtikâdî ve taabbûdî hükümlerle birlikte Kur'ân-ı Kerîm'de iktisâdî, sosyal, siyâsî v.b. alanları kapsayan hükümler de yer almaktadır. Bu hükümlerden en önemlilerinden biri de şahitlik meselesidir. Bireyin ve toplumun her türlü ilişkisinin sağlıklı yürümesinde temel şart olan şahitlik meselesi tabii olarak insan hayatının en önemli iki aşaması olan Nikâh ve Talâk'ta da karşımıza çıkmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm de bu önemli meseleyi bir takım âyetlerle açıklığa kavuşturmaya çalışmıştır. Ancak bu konuda, Nikâh meselesinde, Kur'ân âyetlerinin Sünnetle açıklanması ve bilhassa kadınların şahitliği konusu beraberinde önemli fikhî tartışmaları da gündeme getirmiştir.

Biz bu makalede fıkıh tarihinde çok sıklıkla tartışılmış olan şahitlik meselesini temellendirmeye çalışacağız. Konuyu Nikâh ve Talâk'ta şahitlik ve kadınların şahitliği çerçevesinde ortaya koymaya gayret göstereceğiz.

I. Kur'ân-ı Kerîm ve Şahitlik Kavramı

Kur'ân-ı Kerîm'de şahitlik ile ilgili hükümlerin ikiye ayrıldığını görmekteyiz. Birincisi, herhangi bir hükmün gerçekleşmesi için kullanılan şahitlik, meselâ nikâh akdinin gerçekleşmesindeki şahitlik gibi.¹ İkincisi ise herhangi bir cezanın yerine getirilmesi için kullanılan şahitlik gibi, meselâ zina cezasını uygulamadaki şahitlik gibi.²

Bu konuda biz ilk olan şahitliği ele almak istiyorum, o da “bir hükmün gerçekleşmesindeki şahitliktir”. Bununla ilgili Kur'ân'da Bakara sûresinin 282. âyetini ve Talâk sûresinin 2. âyetini ele alacağız.

1. Bakara sûresi, 282. âyet:

يا أيها الذين آمنوا إذا تداينتم بدين إلى أجل مسمى فاكتبوه وليكتب بينكم كاتب بالعدل ولا يأب كاتب أن يكتب كما علمه الله فليكتب وليملل الذي عليه الحق وليتق الله ربه ولا يبخس منه شيئا فإن كان الذي عليه الحق سفيها أو ضعيفا أو لا يستطيع أن يمل هو فليملل وليه بالعدل واستشهدوا شهيدين من رجالكم فإن لم يكونا رجلين فرجل وامرأتان ممن ترضون من الشهداء أن تضل إحداهما فتذكر إحداهما الأخرى ولا يأب الشهداء إذا ما دعوا ولا تسأموا أن تكتبوه صغيرا أو كبيرا إلى أجله ذلكم أقسط عند الله وأقوم للشهادة وأدنى ألا ترتابوا إلا أن تكون تجارة حاضرة تديرونها بينكم فليس عليكم جناح ألا تكتبوها وأشهدوا إذا تبايعتم ولا يضار كاتب ولا شهيد وإن تفعلوا فإنه فسوق بكم واتقوا الله ويعلمكم الله والله بكل شيء عليم

“Ey iman edenler! Belli bir süre için birbirinize borçlandığınız zaman bunu yazın. Aranızda bir yazıcı adaletle yazsın. Yazıcı, Allah'ın kendisine öğrettiği şekilde yazmaktan kaçınmasın, (her şeyi olduğu gibi dosdoğru) yazsın. Üzerinde hak olan (borçlu) da yazdırsın ve Rabbi olan Allah'tan korkup sakınsın da borçtan hiçbir şeyi eksik etmesin (hepsini tam yazdırsın). Eğer borçlu, akli ermeyen veya zayıf

¹ Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed (v. 490), *Kitâbu'l-Mebsût*, Dârul-Ma'rife, Beyrût t.y., V/30-31.

² “Kadınlarınızdan fuhuş yapanlara karşı, aranızdan dört şahit getirin”, 4. Nisâ, 15; “İffetli kadınlara zina isnat edip, sonra dört şahit getiremeyenlere...” 24. Nûr, 4; Serahsî, *el-Mebsût*, IX/37.

bir kimse ise, ya da yazdıramıyorsa, velisi adaletle yazdırsın. (Bu işleme) şahitliklerine aranızdan (güvendiğiniz) iki erkeği; eğer iki erkek olmazsa, bir erkek ve iki kadını şahit tutun. Bu, onlardan biri unutacak olursa, diğerinin ona hatırlatması içindir. Şahitler çağırıldıkları zaman (gelmekten) kaçınmasınlar. Az olsun, çok olsun, borcu süresine kadar yazmaktan usanmayın. Bu, Allah katında adalete daha uygun, şahitlik için daha sağlam, şüpheye düşmemeniz için daha elverişlidir. Yalnız, aranızda hemen alıp verdiğiniz peşin ticaret olursa, onu yazmamanızdan ötürü üzerinize bir günah yoktur. Alış-veriş yaptığınız zaman da şahit tutun. Yazana da, şahide de bir zarar verilmesin. Eğer aksini yaparsanız, bu sizin için günahkârca bir davranış olur. Allah'a karşı gelmekten sakının. Allah size öğretiyor. Allah her şeyi hakkıyla bilendir”.

2. Talâk sûresi, 2. âyet:

فإذا بلغن أجلهن فأمسكوهن بمعروف أو فارقوهن بمعروف وأشهدوا ذوي عدل منكم وأقيموا الشهادة لله ذلكم يوعظ به من كان يؤمن بالله واليوم الآخر ومن يتق الله يجعل له مخرجا

“Boşanan kadınlar iddetlerinin sonuna varınca, onları güzelce tutun, yahut onlardan güzelce ayrılın. İçinizden iki âdil kimseyi şahit tutun. Şahitliği Allah için dosdoğru yapın. İşte bununla Allah'a ve ahiret gününe inanan kimselere öğüt verilmektedir. Kim Allah'a karşı gelmekten sakınırsa, Allah ona bir çıkış yolu açar”.

Âyetleri zikrettikten sonra ilk olarak âyetlerin nuzûl sebeplerini ve hangi hükümler içerdiklerini ele almaya çalışacağız. Daha sonra ise bu âyetlerin nikâh konusuyla ilişkisini ortaya koymaya çalışacağız.

Bakara sûresinin 282. âyetinin nuzûl sebebine gelince, Beyhakî, İbn Abbâs'tan gelen bir rivâyete binaen bu âyetin “buğdayın belirli bir ölçüde olması gerektiği” konusunda indirildiğini belirtmiştir.¹ İbn Kesîr de bu âyetin sebab-i nuzûlü ile ilgili Süfyan es-Sevrî'nin, bu âyetin “belirli müddetle yapılan selem üzerine” nazil olduğu şeklindeki rivayetini nakletmektedir.² Ayrıca buna benzer

¹ Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî (v. 458), *es-Sunenu'l-Kübrâ* (Alâüddîn Alî b. Usmân el-Mârdînî'nin *el-Cevher en-Nakî*'si ile birlikte), Dâru Sâdr, Beyrût 1352, VI/18; Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr (ö. 310), *Tefsîru't-Taberî Câmî'u'l-Beyân 'an Te'vil-i Âyi'l-Kur'ân*, (Thk. Abdullah Abdulmuhsin et-Türkî), Dâru Hicr, Kahire 2001/1422, V/70.

² İbn Kesîr, İmâduddîn Ebu'l-Fidâ İsmâ'il ed-Dimaşkî (v. 774), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, (Thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed, Muhammed Fadl el-Ecmâvî, Muhammed es-Seyyid Reşâd, Alî Ahmad Abdülbâkî, Hasan Abbâs Kutb),

hadisler Buhârî'nin sahîhinde de mevcuttur.¹

Genel olarak âyetin mâhiyeti ile ilgili İbnü'l-Arabî *Ahkâmu'l-Kur'ân*'nda şöyle demektedir: Hüküm ile ilgili âyetler arasında bu âyet “en büyük âyet”tir. Bu âyetler helal ve haramı açıklayıcıdır. O, alım-satım meselelerinde ve çok sayıda ferî konularında asıl olan bir âyettir.²

Talâk süresinin sebab-i nüzülüne gelince, İbn Arabî burada iki görüş olduğunu belirtmektedir. Birincisi Hz. Peygamber Hz. Hafsa'yı boşadıktan sonra, Hz. Hafsa da ailesine dönünce Cenâb-ı Hakk bu âyeti indirerek Hz. Peygamber'e onu geri al, nitekim o (Hz. Hafsa) (صوامة) çok oruç tutan ve (قوامه) çok namaz kılan ve cennette senin eşlerinden olacaktır. İkincisi ise bu sûrenin Abdullah b. 'Umer veya Abdullah b. Amr, Uyeyne b. 'Umer ve Tufeyl b. el-Hâris ve Amr b. Said b. el-Âs hakkında nazil olduğudur. Birinci görüş ise İbn Arabî'ye göre daha doğrudur.³

Abdullah b. Mesûd'dan nakledildiğine göre Talâk sûresi kadın ile ilgili hükümleri içerdiğinden dolayı “büyük nisâ sûresinden” farklı olarak “kısa nisâ sûresi” ismini de taşımaktadır.⁴

II. İslam Hukukçularına Göre Şahitlik ile İlgili Hükümler

Yukarıda verilen âyetlerde konumuzla doğrudan alakalı olan konu şahitliktir. Âyet-i kerîme'lerde geçen şahitlik ile ilgili hükümler konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Hanefî fıkıhçılarından olan Ebû Bekr el-Cessâs, bazı âlimlerin bu konuda âyetin ilk kısmında geçen “şahit tutun” ibaresiyle borç alıp-verilirken yazmanın ve şahit tutmanın vacip olduğuna delalet ettiğini belirtmektedir. Ama yine

Müessesetu Kurtuba, Müessesetu Evlâdi's-Şeyh li't-Turâs, el-Fârûk el-Hadîsiyye li't-Tıbbâ ve'n-Neşr, Kâhire 1421/2000, II/505; Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ansârî, *Muhtâr-u Tefsîri'l-Kurtubî el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, el-Hey'etu'l-Mısriyye el-'Amma li'l-Kitâb, Mısır 1977, s. 233; Nisâbûrî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmad el-Vâhidî (ö. 468), *el-Vasît fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1994/1415, I/401.

¹ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl (v. 256), *el-Câmiu's-Sahîh*, (Thk. Muhibbuddîn el-Hatîb, Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Kıssî Muhibbuddîn el-Hatîb), el-Matbaatu's-Selefiyye ve Mektebetuhâ, Kâhire 1400, Selem, nr: 2240.

² İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, (Thk. Alî Muhammed el-Behâvî), İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şurakâuh, b.y. 1967/1387, I/247.

³ İbnü'l-Arabî, Matbaatu's-Sa'ada, II/263; es-Sâbûnî, Muhammed Alî, *Revâi'u'l-Beyân Tefsîr-u Âyâti'l-Ahkâm*, Mektebetu'l-Gazâlî, Dimaşk 1980/1400, II/593.

⁴ Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleyman b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî (ö. 150), *Tefsîr-u Mukâtil b. Süleyman*, (Thk. Abdullâh Mahmud Şehâtah), Dâr-u İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût 2002/1423, IV/361.

Bakara süresinin 283. âyetiyle¹ bu hükmün vücûbu neshedilmiş² sayılmaktadır. Bu görüş Ebû Saîd el-Hudrî, eş-Şa'bî ve Hasan'a aittir. Bazı âlimler ise İbn Abbâs'ın bu âyetle ilgili "muhkem âyettir" sözlerine binaen, bu âyetin nesh olunamayacağı görüşüne sahiptirler.³ Dolayısıyla onlara göre yazmak⁴ ve şahit tutmak vaciptir. Cessâs ise ilk görüşü desteklemektedir. Yani ona göre, bu âyette gelen emir bu fiilin mendûb olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu konuda fukahâ-u emsârın arasında bir ihtilaf söz konusu değildir. Bu gelenek sahabe-i kirâm zamanından gelmektedir. Bu âyet şahit tutmanın ve yazmanın vacip olduğuna delalet etseydi bu konuda fukahâ itirazlarını belirtmiş olurlardı.⁵

İbnü'l-Arabî bu âyette geçen **واستشهدوا**, "yani şahit tutmak" konusunda ihtilaf olduğunu belirtmektedir. Ayrıca şahitlik etmenin farz mı mendûb mu⁶ olduğu konusunda İbnü'l-Arabî bu konuda mendûb olma görüşünü benimsemektedir. Ayrıca Mâlikilere göre nikahta da şahitlik vâcip değildir.⁷ Şahitlikle ilgili olarak İbnü'l-Arabî şunları nakletmektedir: Allah Teâlâ kendi hikmetiyle şahitliği malî ve bedenî hukuklarda ve cezalarda öngörmüştür. Zinadan başka her

¹ "Eğer yolculukta olur da bir yazıcı bulamazsanız, o zaman alınmış rehiner yeterlidir. Eğer birbirinize güvenerseniz kendisine güvenilen kimse emanetini (borcunu) ödesin ve Rabbi Allah'tan sakınsın. Bir de şahitliği gizlemeyin. Kim şahitliği gizlerse, şüphesiz onun kalbi günahkârdır. Allah, yaptıklarınızı hakkıyla bilendir".

² Taberî, V/73-74.

³ Cessâs, Ahmed b. Alî er-Râzî Ebû Bekr (v. 370), *Ahkâmu'l-Kur'ân*, Matbaatu'l-Evkâf el-İslâmiyye Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Sâna Rabbu'l-Bariyye , b.y. 1335, I/481; Mâverdî, Ebu'l-Hasan Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî (ö. 450), *en-Nukat ve'l-Uyûn Tefsîru'l-Mâverdî*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1992/1412, I/354.

⁴ Kinnavcî de *Neyli'l-Merâm* adlı eserinde ayetin zâhirine göre yazma emrinin vacip olduğunu belirterek, Atâ ve eş-Şa'bî'nin de bu görüşte olduklarını söylemektedir. Cumhûrun görüşü ise mendûb olduğuna delalet etmektedir. Kinnavcî, Ebu't-Tayyib Sadîk b. Hasan b. Alî b. Lutfullah el-Hüseynî, *Neylü'l-Merâm min Tefsîr-i Âyâti'l-Ahkâm*, (Thk. Râid b. Sabrî b. Ebî 'Alkah), Ramâdi li'n-Neşr, Dammam 1997/1418, I/213.

⁵ Cessâs, I/482; Nîsâbûrî, I/401; Bursevî, İsmâil Hakkı (ö. 1137), *Tefsîr-u Rûhu'l-Beyân*, Matbaatu 'Usmâniyye, b.y. 1331, I/440.

⁶ Kinnavcî'nin belirttiğine göre Ebû Mûsâ el-Aş'arî, İbn 'Umer, ed-Dahhâk, Atâ, Said b. el-Museyyib, Câbir b. Zeyd, Mucâhid, Dâvud Alî ez-Zâhirî ve İbn Cerîr et-Tabârî şahitliğin vacip olduğuna hükmetmişlerdir. Kinnavcî, I/216.

⁷ İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, Matbaatu's-Sa'ada, Mîsr 1331, I/110.

çeşidinde iki şahit tutmak gerekmektedir. Zinanın sabit olması için ise dört şahit gerekmektedir.¹

Kinnavcî de, eş-Şa'bî, el-Hasan, İmam Ebû Hanîfe ve onun ashabı, İmam Mâlik ve İmam Şâfiî şahitliğin mendûb olduğuna dair hüküm verdiklerini belirtmiştir.²

A. Şahitliğin Şartları

Şahit olacak kişilerin birtakım şartlara riayet etmeleri gerekmektedir. Şöyle ki âyette “*Ey iman edenler! Belli bir süre için birbirinize borçlandığınız zaman*” sözlerinden sonra “*(Bu işleme) şahitliklerine aranızdan (güvendiğiniz) iki erkeği ... şahit tutun*” sözlerinin gelmesi şahitlerde iman sıfatının bulundurulmasına delalet etmektedir. “*Aranızdan (güvendiğiniz) iki erkeği*” sözleri ise “mümin olan erkeklerinizden” anlamına gelmektedir. Yine burada “hürriyet”³ manası da ortaya çıkmaktadır. Nitekim burada bir akit söz konusudur. Kölelere gelince, onlar kendi başlarına borçlanma akitlerini yapamaz, sahibinin izni olmadan hiçbir şey gerçekleştiremezler. Buradaki hitap da bu akitleri, kimsenin iznine gerek olmadan, mutlak olarak yapabilenlere yöneliktir.⁴ İbn Abbâs da kölenin şahitliğinin caiz olmadığı görüşünü benimsemektedir. Ayrıca Cessâs, Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf, Muhammed, Züfer, bir rivayetinde İbn-u Şibrime, el-Hasen b. Sâlih ve Şâfiî'nin kölenin şahitliği hiçbir şeyde kabul edilmez görüşünde olduklarını da belirtmiştir.⁵ Bu hitapta söz konusu olan “erkekler” “bâliğ olanlar” manasını da taşımaktadır. Nitekim çocuklar borçlanma akitlerini yapamazlar. Yine bir çocuğun bir şeyi onaylaması fayda etmez. Çocuk mükellef olmadığı için de ona cehennemle “tehdit” doğru sayılmaz. Sonuçta çocuklara “erkekler” diye hitap edilmediği için onlar “erkeklerimizden” sayılmaz.⁶

Kör olan kimsenin şahitliği konusunda ise ihtilaf vardır. Cessâs'ın belirttiğine göre İmam Ebû Hanîfe ve Muhammed körün şahitliğinin hiçbir şekilde kabul edilmediği görüşündedirler. Alî b. Ebî Tâlib'ten de aynı görüş rivayet edilmiştir. Bu görüşe karşı olanlar arasında, Cessâs, Ebû Yûsuf, İbn Ebî Leyla ve Şâfiî'yi zikretmektedir.

¹ İbnü'l-Arabî, I/251.

² Kinnavcî, I/217.

³ Mucâhid el-Mahzûmî *Tefsîru Mucâhid* adlı eserinde tek bu sıfatı belirtmiştir. Mucâhid, Ebu'l-Haccâc b. Cebr et-Tâbiî el-Mekkî el-Mahzûmî (ö. 104), *Tefsîru Mucâhid*, (Thk. Abdurrahman et-Tâhir b. Muhammed es-Sûratî), Katar 1976/1396, s. 119.

⁴ Cessâs, I/494; İbnü'l-Arabî, I/106, 108; Kinnavcî, I/216; Mâverdî, I/356; Bursevî, I/441.

⁵ Cessâs, I/495.

⁶ Cessâs, I/497; İbnü'l-Arabî, I/106; Nîsâbü'rî, I/404; Taberî, V/86.

Onlara göre kör olmadan önce bilinen şeye şahitlik caizdir, kör olduktan sonra bilinene ise caiz değildir.¹ Âyetin zahirine bakıldığında ise kör olanın şahitliğinin doğru olmadığı ortaya çıkmaktadır, çünkü âyet “istişhad” talep etmektedir. Körün “istişhad”ı ise sahih değildir. “İstişhad” şahitlerin görmelerini gerektirmektedir, bu ise mümkün değildir. Ama bir kör insanda tevatür yoluyla falan falanın oğlu diye bilgisi varsa bu konuda körün şahitliği kabul edilmektedir.² İbnü'l-Arabî'ye göre ise âyetin umumu kör olan insanın da şahadetinin kabul edilmesine delalet etmektedir. Nitekim sesleri duymak da görmek gibi ilim ifade eder.³ Yine bu durumda birinci görüş daha isabetli gözükmemektedir, nitekim duymakla görmek tamamen ayrı şeylerdir.

Bedevînin köylüye şahitliği konusunda da ihtilaf bulunmaktadır. Burada Cessâs, Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf, Muhammed, Zufer, el-Leys, el-Evzâ'î ve Şâfî'nin bu konuda bedevînin âdil olma şartıyla şahitliğini caiz gördüklerini belirtmektedir. Aslında bütün deliller bedevî ve köylünün şahitliklerinin aynı seviyede olduğunu göstermektedir. Nitekim âyetteki hitâb “*iman edenler*” şeklindedir. Bedevî olsun köylü olsun hepsi müminlerdir. Ayrıca “erkeklerinizden” ifadesi de hür olan bütün müminleri kapsamaktadır. Yine “*razı olduğunuz*” ifadesi de, bedevînin âdil oluşu ondan razı olmasını sağlamaktadır.⁴ İbnü'l-Arabî ise Ahmed b. Hanbel ve İmam Mâlik'in bu görüşe katılmadıklarını belirtmekte, kendisine göre doğru olan âdil olma şartıyla şahitliğinin caiz olmasıdır. Nitekim bununla ilgili hadisler rivayet edilmiştir.⁵

Cessâs'a göre, bedevînin köylüye şahitlik yapamaması ile ilgili hadislerle, bu âyetin zahirine aykırı olduğu için amel edilememektedir.⁶

B. Kadın ve Şahitlik

Şahitlik edenlerin erkek veya kadın olması hususuna gelince, âyetin zahirinde gördüğümüz gibi şahitler, ya iki erkek ya da bir erkek ve iki kadın olabilmektedir. Alimler arasında⁷ mâlî konulardan başka konularda kadınları şahit tutma konusu da ihtilaflıdır. Burada Cessâs, Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf, Muhammed, Zufer ve Usmân el-Bettî'nin

¹ Cessâs, I/498.

² Cessâs, I/499.

³ İbnü'l-Arabî, Matbaatu's-Sa'ada, I/106.

⁴ Cessâs, I/500.

⁵ İbnü'l-Arabî, Matbaatu's-Sa'ada, I/106.

⁶ Cessâs, I/500.

⁷ en-Nisâbü'rî'ye göre kadınların mâlî konularda şahitlik yapabilmeleri ile ilgili İcmâ vardır. en-Nisâbü'rî, I/404.

kadınların erkeklerle birlikte şahit olmalarını kısas ve cezalar hariç bütün konularda caiz gördüklerini belirtmiştir.¹ Dolayısıyla nikâh konusunda kadınların da şahitlik yapabilmeleri caiz görülmüştür.

İbn Kesîr'in belirttiğine göre âyet-i kerimede yazıyla beraber şahitlik etmek, işi sağlama almak içindir. Bir erkek yerine iki kadının olması da, kadının salahiyetinin (bu tür konularda) yetersiz sayılmasındandır.²

Bilindiği üzere nikâh akdi ile ilgili hadislerde “iki şahit” ifadesi geçmektedir. Bu durumda, âyetin zâhiri'nin bir erkek yerine iki kadın cevazını verdiği binaen, âyetin umumuyla amel edilebilir. Yani nikah akdinde geçen “iki şahit” yerine bir erkek ve iki kadın şahitlik yapabilirler.³ **Ayrıca âyetin zâhiri akit konusunu içerdği için, nikâhta da bir türlü akit olayı vardır, o da ertelenmiş mihirdir.** Yine, kadınların sadece mâlî işlemlerde değil başka işlemlerde de şahit olabileceği hususuna delalet eden hadisler de vardır. Dolayısıyla kadınların şahitliği'nin sadece mâlî işlemler için mahsus olduğu görüşü yanlıştır. Ama yine burada umum ifade eden hadislerin yanında, kadınların cezalar ve kısas konularında şahit olamayacaklarına yönelik hadisler de bulunmaktadır. Bu, Hz. Peygamber ve ondan sonra gelen iki halifenin sünnetinden gelen uygulamadır.⁴

Yukarıda söylediğimiz gibi nikâhta mihrin, yani bir mal söz konusu olduğu için burada mâlî bir işlem vardır, dolayısıyla bu bir mâlî işlem olduğundan bu konuda kadınların şahitliklerine de başvurulabilmektedir.

Bâcî, nikâhın iki erkek şahit veya bir erkek ve iki kadın şahit bulunmadan gerçekleşmeyeceğini belirtmekte, bu görüşüne delil olarak da Talâk sûresinin 2. âyetini vermektedir.⁵ Daha önce de belirttiğimiz gibi bu konu ile ilgili hadisler bulunmaktadır. Bu hadisler arasından birkaçını burada zikretmemiz faydalı olacaktır. Meselâ: **“...’Umer b. el-Hattâb’a bir nikâh ile ilgili (haber) getirildi ve o nikahta sadece bir erkek ve bir kadının var olduğu belirtilmişti. Hz.**

¹ Cessâs, I/501-502; el-Bursevî de bu konuda İcmâ var olduğunu belirtmiştir. el-Bursevî, I/441.

² İbn Kesîr, İmâduddîn Ebu'l-Fidâ İsmâ'îl b. Umer (v. 774), *el-Misbâh el-Munîr fî TehzîbTefsîr İbn-i Kesîr*, (Haz. Safiyyu'r-Rahmân el-Mubârafûrî başkanlığında âlimler cemaatı), Dâru's-Selâm, Riyad 1421/2000, s. 200.

³ Cessâs, I/501.

⁴ Cessâs, I/502.

⁵ el-Bâcî, Ebu'l-Velîd Süleyman b. Halaf b. Sa'd b. Eyyûb (ö. 494), *el-Muntekâ Şerh-u Muvatta-i Mâlik*, (Thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1999/1420, V/102.

‘Umer bu gizli bir nikâh olmuş, ben cevaz vermiyorum demiştir...’¹ Bâcî’nin, bu hadis ile amel etmediği ortadadır. Nitekim Mâlikilere göre nikâh şahitsiz de gerçekleşir, çünkü nikâhtan sonra zaten şahitler ortada bulunacaktır. Bu görüş Abdullah b. Amr, Urve b. ez-Zubeyr, Abdullah b. ez-Zubeyr, el-Hasan b. Ali, Abdurrahman b. Mehdî ve Zeyd b. Hârûn’a aittir. Bâcî, Ebû Hanîfe’nin iki şahitsiz nikâh olamayacağı görüşünü de aktarmaktadır. Ayrıca Şâfiî’nin de görüşünü şu şekilde aktarmaktadır: nikâhın sıhhati şartlarından en az iki adil şahit bulundurmaz. Bâcî, bu görüşün el-Evzâî, es-Sevrî, Ahmed b. Hanbel, İbn Abbâs, Said b. el-Müseyyib, el-Hasan el-Basrî ve en-Neha’î tarafından da benimsendiğini nakletmektedir.² Nikâh konusu herkese ilan edilecek bir husus olduğuna dair rivayetler bulunmaktadır.³ Ayrıca bu konuda el-Harrânî *el-Muntekâ*’sında İmrân b. Husayn’dan gelen bir rivayete yer vermektedir. O da Hz. Peygamber’in **“Veli ve iki adil şahit bulunmadan nikâh olmaz”** şeklindeki hadisidir. Hz. Âişe’den gelen rivayet ise şu şekildedir, Hz. Peygamber **“Veli ve iki adil şahit bulunmadan nikâh olmaz ve aranızda ihtilaf olursa velisi olmayanın velisi Sultan’dır”** demiştir. Bu iki hadis de sahih niteliktedir.⁴ Bu hadisi Tirmizî de kendi Sünen’inde rivayet etmektedir. Tirmizî bu hadisin hasen olduğunu ve bu hadisle Hz. Peygamber’in ashabından Hz. ‘Umer, Hz. Ali, Abdullah b. Abbâs, Ebû Hureyre vb. amel ettiklerini de belirtmektedir. Yine Tâbiîn fukahâsından bu hadisle Said b. el-Müseyyib, el-Hasan el-Basrî, Şureyh, İbrahim en-Nehaî, ‘Umer b. Abdülaziz amel etmiştir. Sufyân es-Sevrî, el-Evzâî, Abdullah b. el-Mubârak, İmam eş-Şâfiî, İmam Ahmad ve İshak da amel etmişlerdir.⁵ Ahmed b. Hanbel de kendi Müsned’inde bu hadisleri rivayet etmekte. Birinci hadisi sahih, ikinci hadisi ise hasen liğayrihi olarak, isnadını da zayıf gördüğünü belirtmektedir. Bu İbn Abbâs’ın rivayeti için

¹ el-Harrânî de kendi eserinde “Nikâh’ta Şahitlik” bâbında bu rivâyeti zikretmiştir. Ebû'l-Berekât Mecdüddîn Abdüsselâm b. Abdillâh b. el-Hadr b. Ali b. Teymiye el-Harrânî (ö. 652), *Kitâbu'l-Muntekâ fi'l-Ahkâmi's-Ser'ıyye min Kelâm-i Seyyidi'l-Berıyye*, Müessesetu'r-Reyyân ve Dâru'bn-i Hazm, Beyrût 2003/1424, III/56.

² el-Bâcî, V/100.

³ el-Bâcî, V/102.

⁴ el-Harrânî, III/55.

⁵ et-Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (ö. 279), *Sunenu't-Tirmizî*, (Thk. Ahmed Muhammed Şâkir) Matba'at-u Mustafâ el-Bâbî el-Halebî ve Evladih, Kâhire 1937/1356, III/407, 410, 411.

denilmiştir. Hz. Âişe'nin rivayetine gelince İmam Ahmad onu hasen olarak nitelendirmektedir.¹

C. Şahitlikte Adalet ve Rızalık

Cenâb-ı Hak şahitlerin erkek veya kadın olmalarıyla birlikte başka bir önemli noktaya da değinmektedir. O da şahitlerin "**kendilerinden razı**" olmalarıdır.² İnsanoğlu sadece zâhire göre hükmettiğinden dolayı insanın içindekilerini bilemez. Dolayısıyla şahidin güvenilir olması zann-ı gâlibe göredir. Bu durumda şahısla ilgili olarak üç konu incelenmektedir: adalet³, töhmetsiz oluşu ve teyakkuz, hıfz ve gafletten uzak oluşu.⁴ Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve İbn-i Ebî Leylâ ehli'l-ahvâ olan şahısların âdil olmaları şartıyla şahadetlerinin kabulüne hükmetmişlerdir. Ancak Râfızilere mensup olan el-Hattâbiyye adlı fırkanın şahadetlerini kabul etmemeye hükmetmişlerdir. Nitekim onlar birbirlerin lehlerine yalan şahitlik yaparlarmış.⁵ Ayrıca Cessâs, el-Muzenî ve er-Rabî'in İmam Şâfi'nin bu konuda şahsın zahirine bakıldığında itaatkâr ve faziletli davranışlar sahibi olarak gözükmeye durumunda onun şahitliğinin kabul edileceğine hükmettiklerini nakletmekte. Bu durumda da İmam Şâfi'nin böyle bir şahsın âdil, yani güvenilir olarak nitelendirilmesinden dolayı olduğunu belirtmektedir.⁶

Zina konusundaki şahitlik meselesinde şahidin adalet şartı ile mukayyet olmasa da, Kur'ân'ın başka âyetleri şahitlikte adalet ve rıza gibi şartların bulunması gerektiğine delalet etmektedir. Bu da Kur'ân'ın şu ifadelerinden anlaşılmaktadır: "**Ey iman edenler! Size bir fâsık bir haber getirirse, bilmeyerek bir topluluğa zarar verip yaptığınıza pişman olmamak için o haberin doğruluğunu araştırın.**"⁷ Burada fâsık olanların bütün haberlerinin tespit edilmesi söz konusudur. Şahitlik de bir nevi haber olduğundan onun da fâsık bir haber ile geldiğinde tespiti gereklidir.⁸

¹ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî (ö. 241), *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, Müessesetu'r-Risâle, Beyrût 1999/1420, XXXII/482, IV/122.

² İbnü'l-Arabî bu konunun önemini vurgulayarak rızalığı "büyük bir velayet" olarak nitelendirmiştir. Çünkü bu bir kişinin diğer kişiye karşı sözünün hükmünü yerine getirmektir. İbnü'l-Arabî, *Matbaatu's-Sa'ada*, I/107.

³ İbnü'l-Arabî'ye göre de adalet sıfatı araştırılmalıdır, sadece Müslüman olması yetmez. İbnü'l-Arabî, *Matbaatu's-Sa'ada*, I/107.

⁴ Cessâs, I/503.

⁵ Cessâs, I/504.

⁶ Cessâs, I/506.

⁷ Hucurât, 6.

⁸ Cessâs, I/508.

Genel olarak “*kendilerinden razı*” olma konusunda Cenâb-ı Hak şahidin zâhir açısından rızalık sıfatını taşımasını gerekli görmektedir. Nitekim hakikî olarak bir insanın ne kadar âdil olup olmadığı bir ğayb meselesidir, onu da ancak Allah bilir. Ayrıca bir insan gûnahtan masum değildir, dolayısıyla âdillik şartı aranırken masumiyet ile karıştırılmamalıdır. Masumiyet muhal bir meseledir, çünkü masum insan yoktur, bu ancak meleklerle ait bir özelliktir.

İbnü'l-Arabî'ye göre borçlanmada şart olan rızalık ve adaletin, nikâh konusunda şart olması evlâdır.¹ Hanefîlere göre ise nikâhta fâsık olan bir insanın da şahitliği kabul edilmektedir.²

Fakihlerin şahitlikle ilgili ittifak ettikleri meseleler arasında babanın oğla oğlun babaya şahitliğinin caiz olmaması meselesidir.³ Karı-kocanın birbirleri lehine yapılan şahitliklerinin de makbul olmadığına ittifak etmişlerdir.⁴

D. Şahitlik ve Yemin-i Tâlib

Fakihler arasında bir şahit ile yemîn-i tâlib konusunda ise ihtilaf vardır. Cessâs bu konuda Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf, Muhammed, Züfer ve İbn Şibrime'nin⁵ böyle bir şahitliğin kabul edilemeyeceği görüşünde olduklarını nakletmektedir. Yine Cessâs, İmam Şâfiî ve İmam Mâlik'in bu tarz şahitliğe sadece şahsi mülkiyet konusunda cevaz verdiklerini belirtmektedir. Yukarıda zikrettiğimiz iki şahit ile ilgili âyet-i kerîme böyle bir şahitliğin olamamasına hükmetmektedir. Nitekim Cenâb-ı Hak bu âyette belirli bir adet zikretmektedir. Tıpkı “yüz değnek” âyetinde gibi. Dolayısıyla burada azaltma veya çoğaltma söz konusu olamaz. Ayrıca âyette bu şahitlerin sıfatları da belirtilmiştir. Adet meselesi ise sıfat meselesinden daha büyük önem taşımaktadır, çünkü yakînen bilinen bir şeydir, adalet ve rızalık gibi değildir. Yine âyette kadınların şahitliği meselesine gelince onların da sayısı belirtilmiştir, o da iki kadındır. Dolayısıyla bu konuda âyetin muktezasına aykırı olduğu için yemîn-i talip ve bir şahidin şahadetiyle varılan hüküm geçersizdir.⁶

Cessâsa göre, bir şahit ve yemîn ile hüküm çıkartmanın caiz olması ise müphem olan rivayetlere dayanmaktadır.⁷ Ayrıca Cessâs'ın

¹ İbnü'l-Arabî, Matbaatu's-Sa'ada, I/107.

² el-Mevsilî, Abdullah b. Mahmud b. Mevdûd (ö. 683), *el-İhtiyâr li-Ta'lîli'l-Muhtâr*, b.y., t.y., III/83.

³ İbnü'l-Arabî de bu görüştedir. İbnü'l-Arabî, Matbaatu's-Sa'ada, I/106.

⁴ Cessâs, I/509.

⁵ İbnü'l-Arabî de kendi eserinde bunu zikretmektedir. Bkz: İbnü'l-Arabî, Matbaatu's-Sa'ada, I/106.

⁶ Cessâs, I/514-515.

⁷ Cessâs, I/515.

belirttiğine göre, bununla ilgili İbn Cüreyc, Atâ b. Ebî Rabâh'ın borç ve başka bir şeye şahit getirildiği zaman iki şahitsiz gerçekleşmeyeceği görüşünde olduğunu bildirmiştir. 'Umer b. Abdülaziz zamanında, onun hizmetçisi olan Zirrîk b. Hakîm 'Umer'e Medine'de iken bir şahit ve yemîn ile hüküm verdiğini söyleyince 'Umer bunun yanlış olduğunu ve böyle bir durumun Muaviye ve Mervân'ın sünnetine dayandığını, asıl Hz. Peygamber'in sünnetine karşı olduğunu ifade etmiştir.¹ Yine Cessâs'a göre Kur'ân-ı Kerîm'de gelen bir nassın haber-i vâhid ile nesh edilemeyeceğine göre, bu âyette geçen iki erkek şahit veya bir erkek iki kadın şahit hükmü de nesh edilemez. Nitekim aksi takdirde belli bir sayının azalmasıyla birlikte âyetin mucibi yerine getirilmemiş olur. Ayrıca âyetin **“Bu, onlardan biri unutacak olursa, diğerinin ona hatırlatması içindir”** hitabı müminlere Allah'ın asıl maksadı olan ihtiyatın, hak sahibinin işini sağlam tutmasının, şahitlerden töhmetin, şüphenin ve kuşkunun uzaklaştırılmasının manasını muhafaza edilmesi ile ilgili haber vermektedir.²

III. Talâk'ta Şahitlik

Talâk sûresinin 2. âyetine gelince ise, yani **“Boşanan kadınlar iddetlerinin sonuna varınca, onları güzelce tutun, yahut onlardan güzelce ayrılın. İçinizden iki âdil kimseyi şahit tutun”**, burada hem talaktan vazgeçmede³ hem ayrılmada şahit bulundurma emri⁴ vardır. Cessâs, fukahâ arasında âyette geçen “ayrılma” ifadesinin “iddetin bitmesine kadar” manasına geldiğini ve ayrılma esnasında şahitler bulunmasalar bile, sonradan şahitlik yapabilecekleri konusunda ihtilaf olmadığını açıklamaktadır. Nitekim âyette şahitlik “ayrılma”dan sonra zikredilmiştir, dolayısıyla bu ayrılmanın şartından sayılmamaktadır. Ric'at da aynı konumdadır. Âyette şahit bulundurma emri ise ihtiyaten ve karı kocadan töhmeti uzaklaştırmak içindir. Ayrıca fukahâ arasında

¹ Cessâs, I/517-518.

² Cessâs, I/518.

³ İbnü'l-Arabî ric'at meselesi ile ilgili konuda ihtilaf olduğunu belirterek, ric'at Mâlikilere göre hem sözle hem fiille gerçekleşebildiğini söylemektedir. Burada Hanefilerle aynı görüşü paylaştıklarını da vurgulamıştır. İbnü'l-Arabî, Matbaatu's-Sa'ada, II/267.

⁴ el-Kinnavî'ye göre bu emir mendûb içindir. el-Kinnavî, II/727; es-Sâbûnî de, Ebû Hanîfe'nin hem ric'at hem ayrılmada şahit bulundurmanın mendûb olduğuna dair hükmettiğini belirtmektedir. Bu görüş diğer üç İmam'ın görüşü olduğunu da belirtmiştir. Ayrıca İmam Şâfi'nin ve Ahmed b. Hanbel'in diğer görüşüne göre de ric'at için şahitliğinin vacip olduğu, ayrılma için ise mendûb olduğunu da söylemiştir. es-Sâbûnî, II/602; en-Nîsâbûrî, IV/312; et-Taberî, XXIII/41; Mukâtil, IV/363.

şahitsiz ric'at'ın gerçekleşmesi konusunda ihtilaf yoktur. Ancak bu konuda sadece 'Atâ'dan gelen bir rivayete bakılırsa talâk'ta da nikah'ta da ric'at'ta da "beyyine" şartını aramaktadır. Bu ise şahitlerin bulunması anlamına götürülmektedir.¹

İbnü'l-Arabî'ye göre âyetin zâhiri şahit tutmanın vacip olduğuna delalet etmektedir. Bu görüşün, Ahmed b. Hanbel'in ve İmam Şâfiî'nin bir görüşü olduğunu da belirtmektedir. Ayrıca İbnü'l-Arabî'nin belirttiğine göre Ebû Hanîfe, Ahmed b. Hanbel'in bir diğer görüşüne ve İmam Şâfiî'nin bir diğer görüşüne göre ric'ât karşı taraftan kabulü gerektirmez ve ayrıca başka haklar gibi şahitliğe de ihtiyacı yoktur.²

Ric'at esnasında şahitlerin erkek veya kadın olmalarıyla ilgili İbnü'l-Arabî, âyetin zâhirine göre onların erkek olmaları gerektiğini söylemektedir. Nitekim orada "ذوي" kelimesi erkek kipini taşımaktadır. Dolayısıyla Mâlikilere göre şahitlik konusu sadece erkeklere mahsustur, kadınlar ise sadece mâlî konularda şahitlik yapabilirler.³

Sonuç

Sonuç olarak şunu diyebiliriz; talâk sûresindeki emir vacip niteliğini taşımadığından dolayı talak esnasında şahitler bulundurmak gerekli değildir. Bu emir sadece istihbab niteliğini taşımaktadır. Ama müdayene âyetinde geçen şahit bulundurma emri her ne kadar vacip niteliğini taşımasa da, nikâh konusunda, şahitliği nikâh'ın şartlarından saymamızı gerektiren sahih hadisler bulunmaktadır. Dolayısıyla nikâhta şahit bulundurmamız vacip, talakta ise menduptur.

Summary

As a final point, we can express that there is no an obligation requirement for the present of testimony in the Ayat of Divorce, therefore during the procedure of divorce there is no need for witnesses. That imperative is keeping only its desirable character. However, despite the fact that in the Borrowing (Mudayana) Ayat there is no mandatory requirement of a witness; on the issue of marriage - there are correct Hadithes, where the witness presentation is a prerequisite. Therefore, during the marriage to have a testimony is a prerequisite, and in the event of the divorce - the witness participation is desirable.

¹ Cessâs, III/455-456.

² İbnü'l-Arabî, Matbaatu's-Sa'ada, II/268.

³ İbnü'l-Arabî, Matbaatu's-Sa'ada, II/268.

Kaynakça

- Bâcî,** Ebu'l-Velîd Süleyman b. Halaf b. Sa'd b. Eyyûb (ö. 494), *el-Muntekâ Şerhu Muvattâ'i Mâlik*, (Thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1999/1420, I-VII c.
- Beyhakî,** Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Alî (v. 458), *es-Sünenu'l-Kübrâ* (Alâüddîn 'Alî b. 'Usmân el-Mârdinî'nin *el-Cevher en-Nakî*'si ile birlikte), Dâru Sâdr, Beyrût 1352.
- Buharî,** Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâ'il (v. 256), *el-Câmiu's-Sahîh*, (Thk. Muhibbuddîn el-Hatîb, Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Kıssî Muhibbuddîn el-Hatîb), el-Matbaatu's-Selefiyye ve Mektebetuhâ, Kâhire 1400.
- Bursevî,** İsmâ'il Hakkı (ö. 1137), *Tefsîru Rûhi'l-Beyân*, Matba'atu Usmâniyye, b.y. 1331, I-VIII c.
- Cessâs,** Ahmed b. Alî er-Râzî Ebû Bekr (v. 370), *Ahkâmu'l-Kur'ân*, Matbaatu'l-Avkâf el-İslâmiyye Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Sânahâ Rabbu'l-Bariyye , b.y. 1335, I-II c.
- İbn Hanbel,** Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed eş-Şeybânî el-Mervezî (ö. 241), *Müsnedu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, Müessesetu'r-Risâle, Beyrût 1999/1420, I-XXXXX c.
- İbn Kesîr,** İmâduddîn Ebu'l-Fidâ İsmâ'il ed-Dimaşkî (v. 774), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, (Thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed, Muhammed Fadl el-Ecmâvî, Muhammed es-Seyyid Reşâd, Alî Ahmad Abdülbâkî, Hasan Abbâs Kutb), Müessesetu Kurtuba, Müessesetu Evlâdi'ş-Şeyh li't-Turâs, el-Fârûk el-Hadîsiyye li't-Tıbbâ'a ve'n-Neşr, Kâhire 1421/2000.
- , *el-Misbâh el-Munîr fî TehzîbTefsîr İbn-i Kesîr*, (Haz. Safiyyu'r-Rahmân el-Mubârakfûrî başkanlığında âlimler cemaatı), Dâru's-Selâm, Riyad 1421/2000.
- İbnü'l-Arabî,** Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, (Thk. Alî Muhammed el-Behâvî), 'Îsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şurakâuh, b.y. 1967/1387, I-IV c.
- , *Ahkâmu'l-Kur'ân*, Matbaatu's-Sa'ada, Mısır 1331, I-IIc.
- Harrânî,** Ebü'l-Berekât Mecdüddîn Abdüsselâm b. Abdillâh b. el-Hadr b. 'Alî b. Teymiye (ö. 652), *Kitâbu'l-Muntekâ fi'l-Ahkâmi'ş-Şer'iyye min Kelâm-i Seyyidi'l-Beriyye*, Müessesetu'r-Reyyân ve Dâru'bn-i Hazm, Beyrût 2003/1424, I-III c.

- Kinnavcî,** Ebu't-Tayyib Sadîk b. Hasan b. Alî b. Lutfullah el-Huseynî, *Neylü'l-Merâm min Tefsîri Âyâti'l-Ahkâm*, (Thk. Râid b. Sabrî b. Ebî 'Alkah), Ramâdî li'n-Neşr, Dammam 1997/1418, I-II c.
- Kurtubî,** Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ansârî el-Kurtubî, *Muhtâru Tefsîri'l-Kurtubî el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, el-Hey'etu'l-Misriyye el-'Ammâ li'l-Kitâb, Mısır 1977.
- Mâverdi,** Ebu'l-Hasan 'Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî (ö. 450), *en-Nukat ve'l-Uyûn Tefsîru'l-Mâverdi*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1992/1412, I-VI c.
- Mevsilî,** Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd (ö. 683), *el-Ihtiyâr li-Ta'lîli'l-Muhtâr*, b.y. t.y., I-V c.
- Mucâhid,** Ebu'l-Haccâc b. Cebr et-Tâbi el-Mekkî el-Mahzûmî (ö. 104), *Tefsîru Mucâhid*, (Thk. Abdurrahman et-Tâhir b. Muhammed es-Sûratî), Katar 1976/1396.
- Mukâtil,** Ebû'l-Hasen b. Suleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî (ö. 150), *Tefsîru Mukâtil b. Suleymân*, (Thk. Abdullah Mahmud Şehâtah), Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût 2002/1423, I-V c.
- Nisâbûrî,** Ebu'l-Hasan 'Ali b. Ahmad el-Vâhidî (ö. 468), *el-Vasît fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1994/1415. I-IV cilt.
- Sâbûnî,** Muhammed 'Alî, *Revâi'u'l-Beyân Tefsîru Âyâti'l-Ahkâm*, Mektebetu'l-Ğazâlî, Dımaşk 1980/1400, I-II c.
- Serahsî,** Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed (v. 490), *Kitâbu'l-Mebsût*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût t.y., I-XXXI c.
- Taberî,** Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr (ö. 310), *Tefsîru't-Taberî Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, (Thk. Abdullah Abdulmuhsin et-Turkî), Dâru Hicr, Kâhire 2001/1422, I-VI c.
- Tirmizî,** Ebû 'Îsâ Muhammed b. 'Îsâ b. Sevre (ö. 279), *Sunenu't-Tirmizî*, (Thk. Ahmed Muhammed Şâkir) Matba'atu Mustafâ el-Bâbî el-Halebî ve Evladih, Kâhire 1937/1356, I-IV c.

